

سہیل و نوبہار

خواجہ مسعود

تصحیح و تدوین: م. کریمی

سہیل و نوبہار

خواجہ مسعود

تصحیح و تدوین: م. کریمی

سر شناسه	: مسعود، - ۷۶۰ ق.
عنوان و پدیدآور	: سهیل و نوبهار / خواجه مسعود: تصحیح و تدوین م. کریمی.
مشخصات نشر	: تبریز: اختر، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۳۶۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۹۷۸-۴
وضعیت فهرست نویسی: فیپا	
یادداشت	: ترکی
موضوع	: شعر ترکی -- ایران -- قرن ۹ ق.
موضوع	: Turkish poetry -- Iran -- 15 th century
شناسه افزوده	: کریمی باغبان، محمدرضا، ۱۳۳۴-، مصحح، گردآورنده
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۶ س ۹۴۶۲/م ۳۱۴ PL
رده بندی دیویی	: ۸۹۳/۳۶۱۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۷۷۶۲۷۹

نشر اختر

سهیل و نوبهار

خواجه مسعود

تصحیح و تدوین: محمدرضا کریمی

ناشر: نشر اختر

چاپ اول ۱۳۹۶ / ۳۶۴ صفحه / قطع وزیری / ۱۰۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۹۷۸-۴

مرکزفروش: تبریز- اول خیابان طالقانی، روبروی مصلی، نشر اختر

تلفن: ۰۹۱۴۱۱۶۶۸۹۷ و ۰۴۱-۳۵۵۵۳۹۳

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۴.....	خواجه احمد مسعود و سهيل و بهار
۷.....	زندگي خواجه مسعود
۹.....	آثار خواجه مسعود
۱۱.....	سهيل و نوبهار و فولکلور آذربايجان
۱۳.....	مقدمه ترکي
۵۲.....	خواجه مسعود و شفاهي ادبيات
۵۷.....	متن اصلي سهيل و نوبهار
۳۴۱.....	سؤزلوک
۳۵۷.....	ضمیمه

خواجه احمد مسعود و سهیل و نوبهار

یکی از شاعران بلند آوازه‌ی قرن هشتم هجری که با اثر معروف «سهیل و نوبهار» در تاریخ ادبیات آذربایجان جاودانه گشته، ولی به اندازه‌ی لازم هنوز شناخته نشده است همانا خواجه مسعود ابن احمد است که ادیبان او را با نام خواجه احمد مسعود می‌شناسند. او، عشق و علاقه‌ی وافری به زبان مادری خود داشته و در عین حال، از ادبیات عربی و فارسی گنجینه‌های فراوان چیده و بر ادبیات ترکی افزوده است. پژوهشگران عرصه‌ی ادبیات او را جزو شاعران آذربایجان می‌شمارند و خصوصیات ترکی آذری را در دیوان و دیگر آثارش برجسته می‌دانند تا جایی که ادیبان ترک نیز بدان معترفند. هرچند که گویی او در کریمه زاده شده است اما زندگی اصلی خود را در آذربایجان و سپس در آناتولی گذرانده است. با وجود این، ویژگی‌های ترکی آذری را در آفرینش ادبی خویش حفظ کرده و به زیبایی تمام خود را در میان شاعران بلند مرتبه‌ی آذربایجان جای داده است. اثر سهیل و نوبهار را بنا به گفته‌ی خود شاعر، از فارسی به ترکی ترجمه کرده است. با اینحال، در ادبیات فارسی به چنین اثری، حداقل با این نام و اینچنین داستانی روبرو نشده‌ایم. از دیگر سو، در ادبیات شفاهی مردم آذربایجان داستانهای عاشقانه‌ای در زبان آشیقها - خنیاگران سرزمین ایران در هر جایی که ترک‌زبانان مسکن گزیده‌اند ترنم می‌گردد و با ساز و سخن آشیقها روایت می‌گردد. باید این اثر منتشر گردد و منتظر بمانیم تا شاید اثری که اصل آن یا همسنگ با سهیل و نوبهار بوده باشد در ادبیات فارسی کشف و معرفی گردد.

سلجوقیان که امپراتوری بزرگی را در آسیا و خاور میانه سامان داده بودند برای استحکام نظام خود به گونه‌ی فدرالیسم در اداره‌ی امپراتوری بزرگ خود روی آوردند و سلجوقیان مناطق مختلف را بنا نهادند از جمله: سلجوقیان آذربایجان، سلجوقیان آناتولی، سلجوقیان کرمان و فارس و غیره. در همین دوران در آناتولی نیز، فرمانروایان کوچکی پا به عرصه نهادند که بیشتر آنان بر هویت ترکی خویش تکیه زدند که از میان آنان به سلسله‌های آیدینیان، منتشائیان، گرمیان، عثمانیان و غیره می‌توان اشاره کرد که از این میان، حکومت ۶۰۰ ساله عثمانیان حائز

اهمیت است. لازم به ذکر است که در این حکومت‌ها برعکس حکومت‌های مستقر در آذربایجان که تحت تأثیر ادبیات فارسی بوده است می‌توان از تأثیر ادبیات عربی و فرانسوی در این زمان و در این فرمانروائیها سخن گفت. در این قرن آثار فراوان ترکی نیز خودی می‌نماید و بسیاری از کتابها به زبان ترکی نوشته شده و حتی از زبان‌های فارسی و عربی ترجمه می‌گردد.

سده‌ی هفتم و بدنبال آن سده‌ی هشتم اوج پویایی و گسترش ادبیات ترکی ایران بشمار می‌آید و صدها دیوان، کتابهایی در عرصه‌های علمی و ادبی نوشته می‌شود و در همان حال کتابهای فارسی و عربی چندی به ترکی ترجمه می‌گردد. در این سده‌ها می‌توان از دهها کتاب و اثر ترکی که در عین حال هرکدام از آنان دارای حجم زیادی هستند نام برد که چندی از آنها چنین است:

یوسف و زلیخا، از شیاط حمزه، دارای ۱۵۲۹ بیت

قصه‌ی یوسف، از قاضی ضریر، ۲۱۲۴ بیت.

ترجمه منطق الطیر، گلشهری (۷۱۷هـ)، ۴۴۰۸ بیت

غریب نامه (نوشته شده در سال ۷۳۰هـ) از عاشق پاشا (۶۵۰ - ۷۳۳) در ۱۲۰۰۰ بیت.

سپیل و نوبهار (۷۵۱هـ) از خواجه مسعود ابن احمد در ۵۷۰۳ بیت.

خسرو شیرین (۷۶۶هـ) از فخری، در ۴۶۸۳ بیت.

خورشید نامه (۷۸۹هـ) از مصطفی شیخ اوغلو در ۷۹۰۳ بیت.

عشق نامه (۸۰۰هـ) از محمد در ۸۷۰۲ بیت.

گل و خسرو (بعد از سال ۷۶۸) از توتماچی در ۵۳۷۰ بیت.

جمشید و خورشید (۸۰۶هـ) از احمدی در ۴۷۹ بیت

ده مرغ (۹۲۰هـ) از شمس.

گلشن سیمرغ (۹۶۴هـ)، از ضعیفی (متوفی ۹۶۷هـ)

اشرح الصدر (۹۸۶هـ)، از شیخ محمد.

سیمرغ نامه، از ابراهیم گلشنی (متوفی ۹۴۰هـ).

و صدها منظومه‌ی دیگر که از این سده به بعد توسط صدها شاعر ترکی‌گوی نوشته می‌شوند...

اشاره‌ای کوتاه به ادبیات آذربایجان می‌تواند برخی گره‌های کور را بگشاید. ادبیات آذربایجان در طول تاریخ به سه زبان عربی و فارسی و ترکی بوده است. ادبیات ترکی از سده‌های پنجم و ششم آغاز می‌گردد و کتابهایی همچون قوتادغو بیلک، دیوان لغات الترک، عتبه الحقایق و دیوان حکمت در قلمرو وسیع سلجوقیان شناخته می‌شود و تأثیر خود را در رابطه با ادبیات

گسترش یافته در پهنه‌ی ایران زمین نشان می‌دهد بطوری که موضوعات مطروحه در قوتادغو بیلک در ایران سلجوقی نیز رشد می‌یابد. بزرگانی چون جاراالله زمخشری که مفسر بزرگ قرآن نیز هست با نگارش اثر ارزشمند مقدمه الادب، زبان ترکی را همطراز با عربی و فارسی وارد میدان می‌کند.

در قرن ششم، شعر ترکی جای خود را می‌یابد و در کنار ادبیات شفاهی مردم جان می‌گیرد. نظامی از جمله شاعرانی است که از فرهنگ عامه‌ی مردم سود جست و برخی داستانهای فولکلوریک را در قالب داستانها و مثنویهای خمسه جای داده است. همزمان با نظامی گنجوی شاعرانی چون شیخ عزالدین حسن اوعلو، خواجه علی خوارزمی با سرودن دیوان و مثنویهای بزرگ خویش به زبان ترکی، این ادبیات را در میان مردم رشد و توسعه می‌دهند و با ظهور شاعرانی چون عاشق پاشا، خواجه ائورهن، بابا الیاس و خواجه دهانی، ادبیات متصوفانه در شعر و غزل ترکی جایگاهی شایسته می‌یابد. حاجی بکتاش ولی، شیاط حمزه و خواجه احمد فقیه عرفان و تصوف را در ادبیات آذربایجان چنان تقویت می‌کنند که طریقه‌های بزرگی از خراسان تا آناتولی تحت تاثیر افکار و اندیشه‌های عارفانه‌ی آنان نضج می‌گیرد. با حمله‌ی مغولان از شرق، بسیاری از اندیشمندان با توجه به وجود تسامح سلاطین آذربایجان و آناتولی، این مسیر را انتخاب کرده و بالاخره با توجه به وجود اندیشمندانی از سلاله‌ی عارفان و شیوخ طریقه‌ها در همین سرزمینها اسکان می‌یابند و طریقه‌های مختلف جان می‌گیرند و ادبیاتی غنی آفریده می‌شود. در این اوان، دهها و صدها مثنوی، دیوان شعر، کتب فقهی و احکام و غیره نوشته می‌شود و ادبیات نیز جان می‌گیرد.

با خلافت جلال الدین مولوی، حسام الدین چلبی، حسام الدین خویی، صفی الدین اردبیلی، شیخ اوعلو، مولانا عتیقی زنگانی، گلشهری، خواجه احمد مسعود و دهها شاعر و اندیشمند صوفی منش، ادبیات ترکی پا می‌گیرد و آثار چندی نیز از ادبیات فارسی و عربی به ترکی ترجمه گشته و انبوهی از آثار عرفانی بین مردم نشر می‌یابد. فی الواقع زمان زندگی و خلافت خواجه مسعود، ادبیاتی غنی و گسترده در آذربایجان وجود داشت و خلق اثر سهیل و نوبهار توانست ضمن تکیه بر غنای ادبیات این مرز و بوم، از اقبال توجه مردم نیز برخوردار گردد. نسخه‌های خطی فراوان از این اثر، نشانگر اهمیت و ارزشمندی آن است.

زندگی خواجه مسعود

در کتاب‌های مختلفی در طول تاریخ، اطلاعاتی را می‌توان در باره‌ی زندگی این شاعر بزرگ یافت. حتی در آثار خود شاعر نیز می‌توان به اطلاعاتی دست یافت. شیخ‌اوغلو که شاگرد بلافصل خواجه مسعود است در کتاب معروف خود «کنز‌الکبرا و محک‌العلما» که در سال ۸۰۳ هجری مصادف با ۱۴۰۸ میلادی است ۲۲ بیت از اشعار خواجه مسعود را قید کرده است. دومین منبعی که می‌توان گفت ذکری از خواجه مسعود کرده است کتاب «مشاعرالشعرا» نوشته شده در سال ۹۷۴ هجری مصادف با ۱۵۶۶ میلادی از عاشق چلبی است که به تفصیل در باره‌ی اثر «سهیل و نوبهار» و خواجه مسعود مطالبی را آورده است. عاشق چلبی می‌گوید: «خواجه مسعود ابن احمدین ادالری غایت تورکانه‌دیر» و اضافه می‌کند که اثر سهیل و نوبهار خواجه را در اوان نوجوانی خوانده است. این امر نشان می‌دهد که خواجه مسعود عالمی شناخته شده و معروف بوده است. اما اطلاعات غیر قابل انکار را می‌توان از آثار خود خواجه مسعود یافت. خواجه مسعود در بخش «سبب نظم ترجمان این کتاب» و در بخش «ختم شدن کتاب و عذر آوردن» در اثر معروف خود - سهیل و نوبهار، از زندگی خود سخن رانده است و به قولی خود را معرفی کرده است. او، در اینجا نام پدر خود را چنین آورده است:

ولسی ابن کی مسعود ابن احمدم، بونون گیبی غرق اولموشام وه، نئدهم؟

و در سطور بعدی اضافه می‌کند:

سعادت دگیل می کی توتوب بویین، سوژی دوزه مسعود سعیدی له‌یین.

او در ابیات بعدی به اینکه اهل کجاست و به چه دینی است و غیره پاسخ می‌دهد:

یانوبسدور اودا — ورمیتیم خرمنی، گسورور بیلور اونلار جهود — ارمنی.

کی بن بیر یانا قویموشام نام و ننگ، مسلمان اولا بانسا نسبت فرنگ...

او، خود را اهل کریمه می‌داند در حالی که بسیاری از تذکره نویسان، او را از اهالی تورکستان می‌دانند که در زمان سلجوقیان آناتولی همراه با بسیاری از همزبانان خود از دیار تورکستان به سرزمین روم آمده است.

قابل ذکر است که در همین زمان شاعر دیگری با نام «قول مسعود» نیز در قید حیات بوده و آثاری به ترکی می‌نوشته است. او، در بین سال‌های ۱۳۰۹ الی ۱۳۴۷ میلادی کتاب «کلیله و دمنه» را به زبان تورکی ترجمه کرده است و برخی از محققان این دو شاعر را یکی دانسته‌اند، در حالی که تحقیقات اخیر نشان داده است که شخصیت خواجه مسعود ابن احمد جدا از قول مسعود می‌باشد.

باز گفتنی است که مصطفی شیخ اوغلو، سراینده‌ی اثر معروف «خورشیدنامه» که دفتردار سلیمان شاه (متوفی ۵۷۶۶ه) بوده، خود را از شاگردان خواجه مسعود شمرده و به این شاگردی افتخار کرده است. تذکره نویسان و محققان معاصر نیز، خواجه مسعود را از شاعران دربار گرمیان دانسته‌اند و از احترام وافر وی در دربار سخن رانده‌اند.

خواجه مسعود، هنگام سخن از اصل و نسب خود با فروتنی زایدی سخن می‌راند که از آن جمله چنین می‌گوید:

سورارلار اولسور ایسه اصلون نه‌دور، آتسان و ددهن، اصل و فصلون نه‌دور؟

توتیلور دیلوم کیم وئره‌ون جواب، بولارون آدین چکمک‌دور صواب.

بولار واردوغی یئره بن وارمسادوم، بولارون زمانینا حوض ایرمه‌دوم.

بسولار عسالم ایسدی و بن جاهیلیم، بسولار عاقسل و ساغ و بن غسافلیم.

قویوب علمی جهلی قاتی توتوموشام، نه کیم اوقودوم اییدی اونوتوموشام...

او، در ادامه از درگذشت پدر خود سخن می‌راند و می‌گوید:
 گئچم بن داخی، چونکی گئچدی بولار، ایچم شربتی کیم هم ایچدی بولار.
 بسن ایشبو زمانه اونسی بيلمیشم، یارامازدوغوم ایچسون قالمیشام...
 باز از سهیل و نوبهار درمی‌یابیم که هنگام نگتارش این اثر، خواجه مسعود دوران کهولت را می‌گذرانده است.

آثار خواجه مسعود

خواجه مسعود دو اثر بزرگ داشته است که اولی سهیل و نوبهار و دومی فرهنگ‌نامه بوده است. سهیل و نوبهار را در سال ۷۵۱ هجری و فرهنگ‌نامه را در سال ۷۵۵ هجری مصادف با ۱۳۵۴ میلادی سروده است. سهیل و نوبهار در ۵۷۰۳ بیت بوده و فرهنگ‌نامه در ۴۰۴۴ بیت. با این محاسبه، حداقل ابیات دو اثر او از ۱۱۰۰۰ بیت می‌گذرد و تردیدی نیست که خواجه مسعود دیوانی مشتمل بر غزلیات و انواع اشعار دیگر نیز داشته است که هنوز در میان کتاب‌های بی‌شمار شناخته نشده‌ی دنیای ادبیات ترکی همچنان ناشناخته مانده است.

از کتاب سهیل و نوبهار دو نسخه‌ی خطی ارزشمند اکنون در دست است که نخستین نسخه در کتابخانه‌ی دولتی برلین نگهداری می‌شود. تاریخ استنساخ این نسخه را ادیبان، مختلف دانسته‌اند، برخی این تاریخ را مصادف با ۲۰ رجب ۷۸۰ دانسته‌اند و برخی دیگر تاریخ آنرا ۸۳۰ هجری معرفی کرده‌اند. این کتاب در سال ۱۹۰۴ به کتابخانه فروخته شده و برای اولین بار در سال ۱۹۲۵ چاپ و منتشر شده است. این نسخه دارای ۵۵۶۸ بیت و ۱۸۹ برگ می‌باشد که در هر صفحه‌ی آن ۱۷ سطر نوشته شده و در عین حال، دارای ۶۲ عنوان می‌باشد. همچنین در صفحه اول و آخر این نسخه، مُهر سلطان بایزید دوم (۱۴۴۷ - ۱۵۱۱) زده شده است.

نسخه‌ی دوم این کتاب متعلق به ده‌ری دیلچین - ادیب تُرک می‌باشد که دارای ۵۲۷۸ بیت می‌باشد و تاریخ دقیق استنساخ آن معلوم نیست و به احتمال زیاد در قرن ۱۶ میلادی نوشته شده است.

اما اثر دیگر او، فرهنگ‌نامه است که ترجمه‌ای از برگزیده‌های بوستان سعدی شیرازی به همراه داستانهای از کلیله و دمنه می‌باشد که به صورت منظوم ترجمه کرده، اما نمی‌توان آن را

ترجمه‌ی کامل خواند؛ چرا که بیشتر خلاقیتِ خودِ شاعر در آن دیده می‌شود، اما مطالب و داستانها از بوستان گرفته شده است.

از این اثر، نسخه‌های خطی بیشتری در دست است. از آن جمله نسخه‌ی معتبری از فرهنگ‌نامه متعلق به کتابخانه‌ی ملت (استانبول) است که در بخش دیوانهای خطی تحت شماره‌ی ۳۰۰ نگهداری می‌شود. این اثر متعلق به ولد چلبی بوده است. این نسخه در سال ۱۹۲۲ منتشر شده است.

نسخه‌ی دیگر متعلق به کتابخانه‌ی سلطنتی کپنهاگ می‌باشد که تاریخ استنساخ آن ۷۵۵ هـ / ۱۳۵۴ م می‌باشد که درست با تاریخ نگارش اثر مطابقت دارد. بنابراین از اعتبار خاصی برخوردار است.

نسخه‌ی سوم این اثر مربوط به کتابخانه‌ی مرادیه می‌باشد که هرچند کاملاً واضح و خوانا است، اما تاریخ استنساخ ندارد. هر صفحه‌ی آن دارای ۱۷ سطر و جمعا دارای ۱۰۶۴ بیت می‌باشد. لذا اثری ناقص به شمار می‌آید.

چهارمین نسخه‌ی خطی فرهنگ‌نامه مربوط به کتابخانه‌ی استانبول می‌باشد که دارای ۱۰۶۱ بیت و ۵۷ عنوان می‌باشد و این نسخه نیز، کامل نمی‌باشد، بلکه برگزیده‌ای از فرهنگ‌نامه به شمار می‌آید.

سهیل و نوبهار در وزن فعولون فعولون فعولون فعول می‌باشد و دارای مضمونی عشقی است. برخی از ادیبان با توجه به این که نام فرزندان قهرمان اصلی داستان که هما و همایون نام دارند، فکر کرده‌اند که خواجه مسعود این داستان عاشقانه را از اثر (هما و همایون) خواجه‌ی کرمانی - شاعر فارسی‌زبان ترجمه کرده است. در صورتیکه هیچ شباهتی به این اثر خواجه ندارد.

البته لازم به ذکر است که سهیل و نوبهار خواجه مسعود ابن احمد در سالهای اولیه مورد استقبال بی‌حد مردم قرار گرفته و همزمان، داستان سهیل و نوبهار به صورت نثر نیز نوشته شده و در میان مردم پخش شده است. از این اثر منشور نیز نسخه‌های خطی چندی در دست است.

داستان سهیل و نوبهار، داستان عاشقانه‌ی پسری به نام سهیل و دختری به نام نوبهار است که سهیل، فرزند پادشاه یمن، و نوبهار فرزند فغفور چین است. سهیل در خواب دختری را می‌بیند و نقاش، صورت نوبهار را برای او می‌کشد و در ادامه، سهیل به همراه نقاش در پی یافتن

نوبهار راهی چین می‌شود و بعد از گذشتن از سختی‌های فراوان و حوادث تلخ و شیرین بسیار، این دو قهرمان به هم می‌رسند. شخصیت‌های داستان عبارتند از:

سهیل، که عاشق اصلی است و پسر شاه یمن نوبهار، دختر فغفور چین، و بحر، نام پدر سهیل و شاه یمن است و فغفور شاه نیز خاقان چین است.

نقاش، شخصیت دیگری است که دوست وفادار سهیل بوده و همراه وی به سفر روی می‌آورد و سهیل را تنها نمی‌گذارد.

سالوق، تنها چهره‌ی منفی این داستان است که راهزن بوده و در کوهها زندگی می‌کند و از راه سرقت و اذیت مسافران زندگی می‌کند.

قیطاس، حاکم شهر قوسطا و فرزند تالوث - جوانی هنرمند و عاشق دوم نوبهار است.

جالوس، حاکم قلعه و دشمن فغفور شاه است.

شاه خاوران - یار و یاور سهیل که شاهی عادل بوده و در جنگها به امداد سهیل می‌آید.

شخصیت‌های فرعی دیگری مانند: وزیرهای هر دو شاه، دایه، زندانبان، جاسوس، غلام، و...

در پایان داستان، سهیل و نوبهار بهم می‌رسند و دارای فرزندانی به نام های هما، همایون و هلال می‌شوند... این اثر تا امروز در ایران نه تنها چاپ و منتشر نشده است، بلکه امکان معرفی هم نداشته است.

سهیل و نوبهار و فولکلور آذربایجان

ادبیات آشیقی در آذربایجان دارای غنائی قوی و گسترده‌ی فراوان می‌باشد و صدها داستان وجود دارد که در طول سده‌های گذشته وارد ادبیات کتبی شده است. حتی شاعران فارسی‌گوی آذربایجان دهها داستان را از ادبیات آشیقی بوام گرفته و به فارسی هدیه داده‌اند که نمونه‌ی برجسته‌ی آن را باید در آثار نظامی کبیر دید. یکی دیگر از این داستانهای آشیقی داستان "بهرام و گول خندان" است. از دیگر داستانها فولکلوریک آذربایجان که به ادبیات مکتوب راه یافته است می‌توان "ورقا و گلشا" را ذکر کرد که در فارسی محمد عیوقی شاعر قرن پنجم به نظم کشیده است.

سهیل و نوبهار نیز یکی از داستانهای فولکلوریک آذربایجان است که آشیقها به روایت آن می‌پردازند. داستانهای آشیقها معمولاً به دو قسمت تقسیم می‌گردد: قسمت نخست به روایت داستان می‌پردازد و بخش دیگر با ساز و شعر سروده می‌شود. داستان سهیل و نوبهار در زبان

آشیقها با نام بهرام و گل خندان روایت می‌گردد که سهیل فرزند بهمن شاه - شاهنشاه ایران برای یافتن معشوقه‌ای که توسط حضرت علی (ع) بدو نشان داده شده است راهی چین می‌گردد و از فغفور شاه خاقان چین (پدر گول خندان) خواستگاری می‌کند و در این مسیر طولانی با حوادث مختلفی روبرو می‌شود. نوبهار نیز قهرمانی‌ها از خود نشان می‌دهد. این داستان از سده‌های پنجم و ششم و چه بسا از دوران ساسانیان در میان اوزانها روایت می‌شده است که در قرن هفتم به صورت نوشتاری درمی‌آید و خواجه مسعود به ویرایش آن موفق می‌گردد. این داستان امروزه هم در زبان آشیقها گفته می‌شود و با ساز و آوازشان خوانده می‌شود.

قهرمان این داستان در میان هموطنان فارسی‌زبان ما با عنوان بهرام گور معروف است. از تاریخ می‌آموزیم که تاج شاهی از بهرام مضایقه شده و لاجرم او برای کسب تاج شاهی، باید دلاوری نشان دهد و تاج را از میان دو شیر غران بدست آورد و او با شجاعت می‌تواند هر دو شیر را کشته و تاج را بردارد. اما در داستان آذربایجانی بجای دو شیر، دو عشق در میان است و قهرمان داستان با انتخاب یکی از دو عشق، خودداری و متانت خویش را نشان می‌دهد؛ هرچند که در میدان کارزار نیز رشادتها نشان می‌دهد. برای پی بردن به اصل و مفهوم داستان باید آن را خواند. البته توجه به وقایع تاریخی، از جمله پناهنده شده بهرام از شاه ایران به آذربایجان نیز جای بررسی دارد. البته هستند کسانی که ریشه‌ی داستان را در اسطوره‌ها می‌جویند و بهرام را همان ستاره‌ی سمبل زیبایی تعریف می‌کنند و داستان را بر اساس اسطوره‌ها تعبیر و تفسیر می‌کنند.

تورکجه اؤن سؤز

خواجه مسعود و سهیل و نوبهار

آذربایجان و تورک دنیاسی-نین گؤرکملی سیمالاریندان بیرری ۸جی یوزایلده خواجه مسعوددور کی سهیل و نوبهار اثریله تاریخده اؤزونیه یئر سالمیش و یوزایللر بویو ادیبلرین باخیشلارینی اؤزونیه چکمیشدیر. خواجه مسعود کریمهلی اولدوغونو دئینلر ده واردیر، آنجاق بیر زامانلار آذربایجاندا یاشامیش و بورادا یورد سالمیش و سونرالار آنادولویا دؤنموش و اورادا یازیب - یارادان شاعیرلردن اولموشدور.

سلجوقلار، حکومتلرینی فدرال حالینا سالاراق، بؤیوک امپریالارینی فدرالیسم شکلینده اداره ائتمهیه باشاری گؤسترمیشلر؛ او جملهدن آذربایجان سلجوقلاری، آنادولو سلجوقلاری، کرمان و فارس سلجوقلاری و س. بو نوع حکومت اونلارین دولتلرینی چوخلو خطرلردن ساخلاییب و خالق دا راضیلاشیردی. آنجاق بورادا بیر چوخلو بالاجا حکومتلر ده یارانیر و اؤزلرینی سلجوقلارا باغلاماقلا دولتلرینی قوروماغا موفق اولورلار. هر حالدا آنادولو تورپاقلاریندا بو سیاست گاهدان بیر چوخلو بالاجا حکومتلرین اوراتایا گلمه-یینیه امکان یارادیر؛ مثلا آیدینلیلار، منتشائیلار، گرمیانلیلار و عثمانلیلاری بو سایاق حکومتلردن سایماق اولار کی بو آرادا عثمانلیلار ۶۰۰ حکومت سورمکله اؤزلرینی تاریخده ساخلایا بیلیرلر و دونیانین ان بؤیوک امپریاسینی دا یاراتماغا باشایارلارینی گؤستهریرلر. دئمهلی سؤز بو آرادا بودور کی ایران تورپاقلاریندا قورولان سلجوقلار فدرالیسمی ایچینده بالاجا حکومتلرین هامیسی فارس ادبیاتینی گوجلندیرمهیه چالیشیرلار، آنجاق آنادولو تورپاقلاریندا بو گئدیش تورک دیلینده اولور و بیر چوخلو و گوجلو ادبیاتین تورک دیلینده یارانماسیما زمینه یارادیر. ایراندا اولان حکومتلر فارس ادبیاتی ائتکیسی آلتیندا اولورکان، آنادولودا عربجه-نین ائتکیسی گوجلو اولور. آنجاق بو زامانلار تورک دیلی و ادبیاتی دا گوجلنه-رک بیر چوخلو مثنویلر و دیوانلار تورکجه یازیلیر. بو یوزایلین عرضینده یازیلان مثنویلرین سیاهه-سینه بونلاری یئرلشدیرمک اولور:

یوسف و زلیخا، شیاط حمزه (یئددینجی یوزایلده) ۱۵۲۹ بیت

قصه ی یوسف، قاضی ضریر، (یئددینجی یوزایلده) ۲۱۲۴ بیت.

ترجمہ منطق الطیر، گلشہری (۷۱۷ھ)، ۴۴۰۸ بیت

غریب نامہ (۷۳۰ھ/۱۳۳۰م) - عاشق پاشا (۶۵۰-۷۳۳) ۱۲۰۰۰ بیت.

سہیل و نوبہار (۷۵۱ھ) - خواجہ مسعود ابن احمد ۵۷۰۳ بیت.

خسرو شیرین (۷۶۶ھ) - فخری، ۴۶۸۳ بیت.

خورشید نامہ (۷۸۹ھ) - مصطفیٰ شیخ اوغلو ۷۹۰۳ بیت.

بونلاریندان آردیجا سونراکی ایللرده، یئنه بو گئدیش داوام تاپیر و بو مثنویلر یازیلیر:

عشق نامہ (۸۰۰ھ) - محمد ۸۷۰۲ بیت.

گل و خسرو (۷۶۸ ایلیندن سونرا) توتماجی ۵۳۷۰ بیت.

جمشید و خورشید (۸۰۶ھ) - احمدی ۴۷۹۰ بیت

ده مرغ (۹۲۰ھ) شمسی. / گلشن سیمرغ (۹۶۴ھ)، - ضعیفی (اؤلوم ۹۶۷ھ) / اشراح الصدر

(۹۸۶ھ) - شیخ محمد. / سیمرغ نامہ، ابراہیم گلشنی (اؤلوم ۹۴۰ھ). و یوزلرجه باشقا منظمہلر و

مثنویلردن آد آپارماق اولار.

خواجہ مسعودون یاشاییشی

تاریخ بویو مختلف کتابلاردان خواجہ مسعود یاشاییشی حاققیندا معلومات الدہ ائتمک اولار.

حتا شاعیرین اؤز اثرلرینہ داها اعتماد ائتمک اولار. خواجہ مسعودون شاگردلریندن اولان بؤیوک

شاعیریمیز شیخ اوغلو، اوستادی نین اثرلری و یاشاییشی اوزہرینده یاخشی و دوزگون معلومات

وئرمیشدیر. شیخ اوغلو اؤز اثری «کنز الکبرا و محک العلماء» کتابیندا بو بارہ ده دانیشر و خواجہ

مسعودون شعرلریندن بیر سیرا اؤرنکلر وئیر. شیخ اوغلو بو کتابی ۸۰۳جو ایلده یازمیشدیر.

شیخ اوغلونون اساس اثری خورشید و گلشاد عنوانیلہ معروفدور.

باشقا اسکی کتابلاردان "مشاعیر الشعرا" اثرینی آد آپارماق اولار کی عاشق چلبی یازمیش و

خواجہ مسعود یاشاییشی حاققیندا معلومات وئرمیشدیر. عاشق چلبی ده بو اثرینی ۹۷۴ایلینده

یازمیشدیر. عاشق چلبی بئله یازی: «خواجہ مسعود ابن احمدین ادالری غایت تورکانہ دیر»، او،

خواجہ مسعودون سہیل و نوبہار اثری بارہده چوخلو معلومات وئیر و بو کتابی گنجلیک زامانی

اوخودوغونو و ماراقلاندیغینی دئمکدن چکینمیر. اؤ گؤستہریر کی بو زامانلار خواجہ مسعود

آدلی - سانلی بیر شاعیر کیمی بوتون محفللرده تانیلردی و اثرلری دؤنہ - دؤنہ اوخونوردو.

خواجہ مسعود اؤزونو بئله تانیئتدیر:

ولسی ابن کی مسعود ابن احمد، بونون گیسی غرق اولموشام وه، نئدہم؟

و او بیرى بیتلرده آرتیریر:

سعادت دگیل می کی توتوب بویین، سۆزی دوزه مسعود سعیدی له یین.

او اۆز دینی حاققیندا یازاراق اۆز گناهلارینا دا اشاره ائدیر:

یانوبدور اودا حورمتمیم خرمنی، گؤرور بیلور اونلار جهود - ارمنی.

کی بن بیر یانا قویموشام نام و ننگ، مسلمان اولانسانا نسبت فرنگ...

او، اؤزونو کریمه لی بیلیر و چوخلو تذکره چی لر ده اونون تورکستانلی اولدوغونو و آذربایجاندا و سونرالار آنادولودا قالدیغینی یازیرلار. خواجه مسعودون اصلی اثری سهیل و نوبهاردیر، آنجاق بو زامانلار کلیله و دمنه کتایینی تورکجه یه چئویرمه سینى ده یازمیشلار. شاعیر بو ترجمه نى ۱۳۰۹ ددان ۱۳۴۷ ایللری آراسیندا یازمیشدیر. بیر سیرا ادیب لر بو مسعودو باشقا بیر شاعیر بیلیمیش و بیر سیرا کلیله و دمنه نى ده خواجه مسعودون آدینا یازمیشلار.

مصطفی شیخ اوغلو خورشیدنامه اثرینین یازاری، اؤزونو خواجه مسعودون شاگردلریندن بیلرک بو امره گووه نمیشدیر. شیخ اوغلو آذربایجان ادبیاتی تاریخینده ان گؤرکملی سیمالاردان بیریدیر.

خواجه مسعود، اؤز اصل و نَسَبیندن دانیشان زامان تواضعکارلیقلا دانی شیر و بئله دئیر:

سورارلار اولور ایسه اصلین نه دیر، آتان و دده ن، اصل و فصلین نه دیر؟

توتولور دیلیم کیم وئره ون جواب، بولارین آدین چکمک دیسر صواب.

بولار واردوغی یئره بن وارمادیم، بولارون زمانینا حوض ایرمه دیم.

بولار عالم ایدی و بن جاهیلیم، بولار عاقل و ساغ و بن غسافلیم.

قویوب علمى قاتی توتوموشام، نه کیم اوقودوم ایدی اونوتوموشام...

او، آتاسىندان دا اۋزۇنو مقصر بىلىر:
 گىچىم بىن داخى، چۈنكى گىچىدى بولار،
 ايچىم شىرتى كىم ھىم ايچىدى بولار.
 بىن ايشىبو زمانە اونى بىلمىشىم،
 يارامازدوغوم اوچىون قالمىشىام...
 بو يازىلاردان بىللە دوشۇنورۇك كى خواجه مسعود بو اثرى يازاندا قوجالىق زامانىنى
 ياشايمىش.

آذربايجان ادبياتىنا قىسا بىر اشاره

تۈرك ادبياتىنىن كۆكۈنۈ يۈردۈمۈزۈن ھەر بوجاغىندا تاپىرىق. ۵ جى يۈزىلەدە بوگونكو
 وطنىمىز ايراندا غزنو، سىلجۇقلار شاھلىق سۈرۈردۈلر. اونلار يىن تۈرك دىللى اولدۇقلار بۇتون
 عالمە آيدىن دىر. فارس دىلى و ادبياتى دا بو يۈزىلەدە دىرچەلىر، جانلانير، چىچكلەنير. آنجاق
 تۈرك دىلىنىن چىچكلەنمەسىنە دە دقت ائتمەدن قاچا بىلمەرىك. غزنو، سىلجۇقلار يىن ايراندا
 حكومت سۈردۈكلرى چاغدا، قاراخانلىلار اورتا آسپادا امپراتورلۇق قۇرۇشۇدۇلار. بۇنلار غزنو،
 سىلجۇقلار كىمى ياد دىللىرى يوخ، بلكە اۋز آنادىللىرىنى گۈلەندۈرمەيە چاللىشۇلار. عالمىر،
 بىلگىنلر اۋز آنادىللىرىندە يازماغا تشويق اولۇلار. عرب ادبياتى دىنى و علمى دىل اولراق، تۈرك
 دىلىندە رغبت گۈنۈ - گۈندىن آرتىر؛ حتا عربلر دە تۈرك دىلىنە مارقا گۈستەرىلر. تۈرك
 دىلىندە يۈزلەرچە كىتابلار يازىلر و دىنا سۈيەسىندە يايلىر. بو كىتابلار درىن معلوماتلى و علمى
 كىتابلار كىمى قارشىلانلر. تىكجە تۈركلر آراسىندا يوخ، بلكە عربلر و فارسلا دا رغبتە
 اوللار قارشىلايىب اۋز دىللىرىنە چۈيۈرمەيە چاللىشۇلار. بىلىم آلانى گۈنۈ - گۈندىن گۈنىشە-
 نىر، بىلگىنلر حۇرمەت قازانىب، علاقە ايلە آختارىب، آراشۇدىرلار و بىلىم دىناسى گۈنىشەنىر و
 بىلىكلر گلىشۇلر. مختلف علملر طب، نجوم، تىن، سياست، اقتصاد و . . . رونق تاپىر. بىلىم
 يۈردلار آچىلر. داھا امپراتورلۇق قىلىنجا باغلى دىيىل، بلكە اونون دروازاسى بىلىم و بىلىكلە
 آچىلمالى دىر.

سىلجۇق امپراتورى اسلام دىناسىنى الە كىچىرىر، اورتا آسپادان روم اۋلكەسىنە قەدەر حكومت
 سۈرۈرلر. مەردە تۈرك امىرلرى اۋز لياقتلرى اساسىندا حكومت سۈرۈرلر. طولونلر، اخشىدلر
 امارتلىرىنى يارادىرلار؛ سىلجۇق سۇلتانلار، عباسى خلىفەلىرىنى اللرىندە اوينايدىرلار. بو آرادا،

قاراخانلیار بېلیک یوللارینی آچیقلایب، مختلف علمی آلانلاری آراشدیریپ گئیشلندیریلر. قوتادغو بېلیک، دیوان لغات‌التورک اونلارین ساریلاریندا یازیلیر، آنجاق بوتون اسلام اۆلکه‌لرینه یاییلیر.

قوتادغو بېلیک دونیانین بؤیوک کتابی‌دیر. بوندان اۇنجه یوزلرجه شعر، حکایه، تاریخ و باشقا موضوعلاردا متن‌لر اله گلمیش و یازارلاری، شاعیرلری ده بللی‌دیرلر. آنجاق قوتادغو بېلیک بؤیوک بیر کتاب‌دیر. او ۶۶۶۴ بیت اولراق، ۱۰۰۰ ایل بوندان اۇنجه یازیلیمیش‌دیر. اونون دیلی، علمی معلوماتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ده‌یرلری دیریلتمکده‌دیر. بو کتابین یازاری یوسف بالاساغونلودور کی قاراخانلیار ساراییندا مشاور وزیر کیمی چالیشمیش و خاقانلار مملکتدارلیق اؤیرتمیش‌دیر. قاراخانلیارین باجاریغی، بیلگی و مملکتدارلیغی دوزگون ایشه آپارماسی اۇنملی ساییدیلار. یوسف بالاساغونلو اؤز درین دراکه‌سی و تدبیرلری اساسیندا بو آنادا چالیشاراق، قانونلاری توپلاییر، بېلیک(بورادا قانون معناسیندا ایشه آپاریلیر)لری یازیر و خاقانلاری مملکتین دوزگون اداره ائتمه‌سینه یۆئل‌دیر.

قوتادغو بېلیک ائتکی‌سیز قالمیر. ایران سلجوقلاری باشدا اولماقلا بو کتابی تانییرلار. بونلار قاراخانلیارلا رقابتده اولراق، علمی کتابلارلا لاقید قالمیرلار. او جمله‌دن قوتادغو بېلیک اونلارین رغبتینی ده قازانیر. اونا گۆره ده سلطان سنجر، باش وزیر نظام‌الملکی چاغیریب، قوتادغو بېلیک کیمی بیر کتابین یازماغینی تکلیف اندیر. نظام‌الملک سیاست نامهنی بو اساسدا یازماغا چالیشیر.

ایکینجی بؤیوک اثر بو یوزایلده "دیوان لغات‌التورک" دور. بو کتاب اصلینده عربجه یازیلیمیش، آنجاق تورک کولتورو، تورک دیلی و تاریخی حاققیندا اولموش‌دور. بورادا دیلیمیزین تاریخی، اؤزه‌للیکلری و ادبیاتی تانی‌تدیریلیر. اونا ماتریاللار توپلانیر. ادبیات نمونه‌لری وئریلیر. بو یۆندن دیوان لغات‌التورک بیرینجی انسیکلوپودیا تانییر. بورادا علمی معلومات چوخ‌دور. دونیانین بیرینجی خریطه‌سی بورادا وئرلیمیش‌دیر. دیلچیلیک حقیقنده درین معلومات اوزه چیخمیش و بو باره‌ده وئرلین معلومات بوگونکو علمی باخیشلارلا توتوش‌دورماق اولور.

باشقا بیر اثر دن آد آپارماق ایسته‌سک ۵جی یوزایلده عتبه الحقایق ان ده‌یرلی بیر اثر‌دیر کی ادیب احمد یازمیش و تورک دنیاسی‌نین ایلک عرفانی کتابی تانییر. بورادا ادیب احمد قرآن، حدیث، روایت‌لره آرخالاناراق دینی و عرفانی بیر اثر یارادیب، موزون بیر شعر ایله قالارقی بیر اثر اسلام دونیاسینا پای وئرمیش‌دیر.

بو اثرلرلہ یاناشی باشقا یوزلرجه کیچیک — بؤیوک اثرلر یارانمیش و بو یوزایلده بو اثرلر اسلام دنیاسینا هدیہ وئرله‌رک، مسلمانلارین رغبتینی قازانمیش، حتا خلیفہلر ده تورک دیلی حاققیندا معلومات الہ گتیرمک اوچون جان آتیرلار. بو یوز ایلده تورک ادبیاتی بوتون اسلام اؤلکهلرینده مارق قازانیر. دیلدرده دستان اولور. تورکلرین تاریخی، ایگیدلیگی تانیتدیریلماغا حرکت اولونور. بئله‌لیکله تورک دیلی ده چیچکله‌نیر. بونا دا دقت ائتمه‌لی‌یک کی آذربایجان تورپاقلاریندا اوزانلار خالق ایچینده حرمت قازانیب، خالق ایچینده گزیرلر و دستانلار تعریفله‌ییرلر. چوخ احتمال کی همین یوزایلدرده دده قورقود اثری یازیا آلینمیش و کاغاذ اوسته کؤچورولموشدور. بیر سیرا عالیم‌لر دده قورقودون بئشیتجی یوزایلده (هجری) یازیا آلینماسینا تاکید ائدیرلر. شوبه‌سیز اوزانلار خالق ایچینده گزیب، یوزلرجه ائپیک و سؤگی دستانلارینی سؤیله‌یب، سازلاریندا چالیب اوخوبورلار. دده قورقود داستانلاری بللی دیر کی یوزایللر بوندان اؤنجه‌یه عایددیرلر، بو یوزایلدرده ان چوخ سؤیلن داستانلاری ائله بونلار اولموش، خالق رغبتینی قازانمیش و بو گؤزل دوروما چاتمیشدیر. دُنيا آراشدیرجیلاری دده قورقود داستانلاری‌نین عمرونو مین ایلره عاید بیلیرلر. حتا هومرین بونلاردان الهام آلدیغینی ایره‌لی سورورلر. بئله اولدوقدا، دده قورقود داستانلاری بو یوزایلده دیل‌لر ازبری اولموش و مختلف واریانتلاری یارانماق‌دادی.

باشقا بیر حکایه و یا داستانلار دانشمندنامہ آدیلا سلجوقلار زمانیندا یازیا آلینیر. بورادا دا تورکلرین اسلامین گلیشمه‌سینده ائتدیکلری خدمت و گؤستردیکلری ایگیدلیکلر قلمه آلینمیشدیر. بو داستانلار ۵جی یوزایلده دیل‌لر ازبری اولموش و سونرالار سلطان عزالدین کیکاووس سلجوقی اونون یازیا آلیندیغینی دستور وئرمیشدیر. دانشمندنامہ و سید باتتال حکایه‌سی‌نین الیازمالاری بوگون پاریس کتابخاناسیندا ساخلانیلیر.

۵جی یوزایل آذربایجاندا اوچ دیلده ادبیات یارانیر. عرب دیلی بیر دینی و علمی دیل کیمی سؤیلیر و ادبیاتی دا تورکلر طرفیندن قارشیلانیر؛ فارس ادبیاتی دا سلجوقلارین حمایه‌سی آلتیندا اولراق، شاعیرلر و یازارلار طرفیندن ایشه آپاریلیر و یوزلرجه فارس دیلینده شعر یازان شاعیرلر باش قالدیریر. آنجاق تورک کولتورو غالب بیر دیل و کولتور اولراق، بو دیل‌لره و ادبیاتلارا یاردیمچی اولور. تورک داستانلاری فارس‌یاجیا و عربجه‌یه ادبیات آلانینی آچیر. خالق آنادیلی اولان تورک دیلینده دانیشیر، تورک موسیقی‌سی چالینیر، خالق عنعنه‌لری گلیشیر، آنالار بالالارینا اؤز آنا دیل‌لرینده لایلا چالیرلار. ایش اوستونده ایش نغمه‌لری اوخونور، تارلالاردا

ایش بیرلیگی اوچون ایش نغمه‌لری یارانیب ایش داوام تاپیر. مختلف تۇرنلرده آنادیللرینده سۆز قوشوب اوخویورلار.

کولتور یارانما قاتاری هئچ بیر زمان حرکتدن دایانمیر. اما معلومدور کی بو درین و گئیش ادبیاتی یازی شکلینده اله گتیرمک بیر یازارین، یا بیر آراشدیریجی نین الیندن گلمز. بو، آکادمیک امکانلاری ایسته‌ییر. آکادمیک درنک‌لر، گروپلار اولدوقدا بو ادبیاتی و بو کولتورون کؤکلرینی اله گتیرمک مُمکوندور. بیز ده آرزیلیریق بو امکانلار دلیمیمیزده و ائلیمیمیزده یارانسین، بلکه داها بیر کولتورل دیرچه‌لیشه شاهد اولاق.

بو یوزایلده حتا فارس شاعرلری نین دیوانیندا تورک شعرین یاییلماسی و تورک شاعرلری نین چوخلوغو بللی دیر. ذبیح‌اله صفا "تاریخ ادبیات در ایران" کتابیندا دؤنه‌لرله بو قونویا اشاره ائدیر و منوچهری، عنصری، عسجدی، انوری، معزی، رشیدالدین وطواط، سنائی و باشقا فارس شاعرلری نین دیوانیندا تورک کولتورونه اشاره‌لر واردیر. شاعرلرین دیوانلاریندان علاوه، تاریخی قاینقلار دا بونا اشاره ائدیرلر. قابوسنامه‌ده بو قونو بحث اولونور. ابن اثیر بونا اشاره ائدیر. بیلدیگیمیز کیمی فارس ادبیاتی نین ذیروه‌سی همین یوزایلدن باش قووزاییر. بو ایش باش توتمازدی مگر سلجوقلاری حیمایه‌سی آلتیندا. بو دوره‌نین دلیینده یوزلرجه تورکی کلمه‌لر داخل اولور او جمله‌دن: سو، اکمک، یتاق، یزک، یغما، وشاق، قوناق، چاپار، الاغ، قلاووز، خیل‌تاش، خواجه تاش، الغ، ایل، ییل، چپاول، یورش، یورت، ترخان، بیلیک، کوچ، یرلیغ، تمغا، خان، خانم، آقا، اروغ، ایقان، اویناق، سوغات، قرق، یاغی، اولوس، نوکر، چریک، قشون، بخشی، قشلاق، ییلاق، پرچم، سنجاق، ایلخان، بیگ، بریک، و . . . بو زمان بوتون دولتی لقب‌لر ده تورکجه اولموشدور.

آنجا بونا کفایتلنمک ده اولماز. تورک کولتورو اسلام مدنیتینده اؤز درین ائتکیسینی بوراخیر و آذربایجان عالیم‌لری، بیلگینلری اؤز تاپدیغی بیلیم‌لری یایماغا جان آتیرلار. صنعتکارلار بؤیوک و هوندور عمارت‌لر یارادیرلار. باشقا هنرلر ساحه‌سینده اؤز باجاریقلارینی گؤستریرلر. اسلامی معمارلیق بوگون ده همان سلجوقلارین صنعتکارلاری نین الیه یارانمیشدیر. نجوم، طب، هیئت، ریاضیات و باشقا بیلیم‌لرده تورکلر اؤزلرینی گؤستمیشلردیر.^۱ زامانین بؤیوک عالیم‌لری تورک اولدوقلارینا گووه‌نیرلر. فارابی، بیرونی بؤیوک بیلگین اولدوقلاری حالدا، عربجه یازمالارینا باخمایارق، تورک بیلگینی اولمالارینی باشی

^۱ م. کریمی، سہم ترکان آذربایجان در فرهنگ و مدنیت اسلام، ۱۳۷۲، زنجان.